

De man achter het raam
Op zoek naar Lodewijk van Renesse
door Ed Schilders

OVER HELDEN, SCHURKEN EN HADEWIJCH

Het geheugen van een stad

DEEL I LITERATUUR

P PERS
2002

Breda

De man achter het raam Op zoek naar Lodewijk van Renesse

Ed Schilders

Geen verhaal over de totstandkoming van de Statenbijbel of het eindigt met de pest.

Leiden, najaar 1635. Het Oude Testament ligt al bij de drukker. Op 1 september beëindigen de revisoren hun werk aan het Nieuwe Testament. Op 10 oktober zijn ze ook gereed met de herziening van de apocriefe boeken; een beetje een haastklus, ze geven het zelf toe. En misschien kwam ook dat door de pest. Iedereen wilde eigenlijk maar één ding: weg uit Leiden.

We schrijven 2001; het internet. De bibliotheek van het Calvin College en Calvin Theological Seminary heeft groot nieuws: een Statenbijbel; Leiden 1637, bij Paulus Aertsz van Ravensteijn.

'Het is het tweede exemplaar van een eerste druk in een Noord-Amerikaanse bibliotheek', zegt Conrad Bult, hoofd van de afdeling Zeldzame werken. En hij eindigt met de pest: 'De zwarte dood decimeerde Leiden in 1635; er waren weken waarin niet minder dan 1500 begrafenissen toeten het huis passeerden waar de vertalers aan het werk waren.' Wat niet geheel juist is. Niet de vertalers werkten vlak bij het kerkhof, maar de revisoren, de herzieners.

Misschien las Bult het boekje 'Het titelblad van onzen Staten-bijbel' (1937). Ook daarin bedreigt de 'pestziekte' de vertalers. 'Zij waren nog niet lang met hun arbeid bezig', schrijft dominee Verwaal; en ook dat is niet juist: ze waren er zo goed als klaar mee. Het dodental vinden we hier niet op weekbasis vermeld; wel het totaal: 20.000. En dat is mooi, want Verwaal wil een wonder. Waar 20.000 burgers stierven, bleven degenen die betrokkenen waren bij de bijbelvertaling gezond; de twee vertalers, de acht revisoren, en hun gezinnen.

In 'Niets kan haar glas verdoeven' (1987) kunnen we lezen wat de bron is van het dodental 1500: 'Volgens Sibelius werden in één week 1500 doden ten grave gedragen.' Dat moet Kaspar Sibelius zijn, een van de acht revisoren van het Nieuwe Testament. Het getal stond me meteen al niet aan. 1500? Het lijkt me een kwestie van afronden naar boven.

20.000, 1500, een wonder of niet, vertalers of revisoren, het is misschien niet eens zo belangrijk. Het blijft immers een waardig slot van een mooi verhaal over de schepping van een belangrijk boek. Maar ik wil u een beeld tonen van een man achter een raam, en om hem scherper te kunnen zien, moest ik eerst de vagere woorden vertonen zoals hierboven weergegeven. De man heet Lodewijk van Renesse. Hij is zesendertig jaar oud als hij in Leiden achter een raam zit, in een huis dat vlak bij het kerkhof staat. Hij is een van de revisoren van het Nieuwe Testament, en hij heeft van de werkzaamheden zo nauwkeurig aantekening gehouden dat zijn handschrift de

belangrijkste bron daarover gebleven is. In deel zes van zijn manuscript schrijft hij dit: 'Geschreven den 29 September 1635 in Leyden alsser die weecke ter aerde gebrocht waren 1223 kisten...'

Precisiewerk. Dichter bij de zwarte dood kunnen we niet komen.

Lodewijk van Renesse, geboren op 11 mei 1599 in Utrecht, ging voor in de eerste gereformeerde kerkdienst die in Breda gehouden werd, op 11 oktober 1637. Hij zou de stad niet meer verlaten. Hij werd er predikant en leider van de classis, nam zijn intrek in het 'Huis van Assendelft' (Nieuwstraat), moest er de ware religie bevorderen onder de Papen, zou de eerste rector *magnificus* zijn van de *Illustre School*, en stierf er op 9 februari 1671.

Hij sprak, zegt men, acht talen, maar dat hij ging behoren tot het selecte gezelschap dat zich mocht bezighouden met de Statenvertaling berust toch min of meer op toeval. De Staten-Generaal hadden acht 'reviseurs' aangesteld die de drie vertalers, Jacobus Rolandus, Antonius Wallaeus, en Festus Hommius, zouden bijstaan gedurende de laatste controle van hun werk; uit elke provincie één. Voor Utrecht viel de keuze op Antonius Aemilius, maar die liet zich eind 1631 al vervangen door Justus Lyraeus, die om onduidelijke redenen een jaar later voor de eer bedankte. Toen pas viel de keuze op Van Renesse, op dat moment predikant te Maarssen. Als Van Renesse inderdaad de derde keus was, dan was het toch een gelukkige keuze. Hij ontpopte zich als de meest ijverige revisor in de tijd dat de translateurs hun teksten nog thuis lieten bezorgen bij hun medewerkers, en hij kwam in november 1634 naar Leiden, gewapend met aantekeningen. En, zoals gezegd, in het volgende jaar is hij de enige die gedetailleerd aantekening houdt van alle beslissingen die vertalers en revisors samen nemen over de definitieve tekst van het Nieuwe Testament. Acht folianten in handschrift leverde dat op, de 'Commentariolus historicus Actorum in revisione versionis Belgicae Novi Testamenti et librorum apocryphorum'. Ze worden bewaard in het Algemeen Rijksarchief.

Het slimste jongetje van de klas dan? Dat was hij zeker niet, maar ik moet bekennen dat het mij nog steeds niet geheel duidelijk is wat hij dan wel was. Er is altijd wel iets aan de hand met Van Renesse. De godsdienstige boeken die hij geschreven heeft, hebben zijn naam in zijn tijd gekend gehouden, maar zijn ware betekenis voor de geschiedenis van het protestantisme in Nederland vinden we in die handschriften uit Leiden, die niet voor publicatie bedoeld waren. Hij komt voor in moderne biografische woordenboeken met aanduidingen als: 'Opvallend is echter de verwijzing naar de gesteldheid bij de Waldenzen.' *Er gaan, dunkt mij, dagen voorbij dat niemand in Nederland aan de Waldenzen denkt. Hij is geportretteerd op jonge en latere leeftijd, en het is moeilijk te geloven dat het een en dezelfde persoon betreft. Hij schreef een boek over 'de voorzienigheid Gods inzake het huwelijk' – in een recent naslagwerk gekenmerkt als 'vaak herdrukt' – en werd drie jaar overleefd door zijn derde echtgenote. Zijn boek over de verering van*

reliëken bezorgde hem een verbaal pak ransel van de katholiek Hazart, maar hij sloeg niet terug. Hij telt 1223 lijkisten in Leiden, en iedereen citeert de 1500 van Sibelius.

Wie Van Renesse was, kon niemand mij vertellen. De schrijvers van zijn biografische snippers doen hun best, maar juist als het spannend wordt, vertrekt Van Renesse door de achterdeur van de geschiedenis; als we er tenminste van uitgaan dat een mensenleven ietsje meer mag zijn dan een opsomming van jaartallen, genealogie, publicaties, handschriften, portretten, en secundaire literatuur.

De oprichting en het verdwijnen van de Illustre School van Breda is daarvan misschien het beste bewijs. Van Renesse was daarvan de eerste rector magnificus, en hij was ook de directeur van het daarmee verbonden 'Collegium Auriacum', het kosthuis voor studenten. Hij hield de inaugurale rede op 18 september 1646, maar zijn wens om permanent aangesteld te worden als rector is nooit in vervulling gegaan. Ook als regent van het Collegium was hij niet geliefd noch gewaardeerd, maar hij was toen wederom de beste keuze bij gebrek aan andere kandidaten. Misschien droomde hij van een Illustre School die onder zijn leiding het succes van 'Leiden' zou evenaren? We weten het niet, want we weten niets van Van Renesse; hij verdwijnt zodra er 'bezwaren tegen zijn beleid' rijzen, of als zijn salaris wordt ingehouden. We veronderstellen, en niets meer dan dat, dat zijn Bredase droom in 1669 in duigen viel toen de deuren van de Illustre School definitief gesloten werden. We weten niet wat hij er zelf van gevonden heeft dat er van de 29 theologische stellingen die onder zijn rectoraat aan de School verdedigd zijn niet één in druk verschenen is. Het is jammer dat de man, die in acht folianten van elke beslissing in elke vergadering van vertalers en revisoren aantekening hield, zich nooit geroepen gevoeld heeft een klein octavo te vullen met aantekeningen over zijn leven. Zijn brieven gaan niet over hemzelf, ze gaan over zijn werk.

En als schrijver? Als we uitgaan van de revisoren die bij de Statenvertaling betrokken waren, lijkt hij inderdaad de beste van de klas. Dan nog wel. Maar Sibelius streeft hem voorbij met zijn 'Historica Narratio' en telt 277 lijken meer in één week. Jacob Revius (revisor namens Overijssel bij de vertaling van het Oude Testament) wordt de superster van het protestants gezang. En bij het Oude Testament zit ook een 'herziener' die *Nederland behoorlijk op stelten wist te zetten*: Gomarus. Sprak Van Renesse acht talen? Waaronder het voor die tijd en de bijbehorende theologie noodzakelijke Latijn, Grieks, en Aramees? Men zegt het. En men heeft het herhaald. Maar als het waar is, dan heeft het de spreker geenszins op het spoor gezet van een indrukwekkende filologische of letterkundige carrière. Niet als schrijver, noch als vertaler.

Als vertaler probeerde Van Renesse zijn nooit aflatende diensten te bewijzen door de voor de geschiedenis van het protestantisme belangrijke documenten te vertalen (uit het Latijn) die bekend staan als de 'Wezelse artikelen'. Deze artikelen werden op 3 november 1568 in Wezel

ondertekend door de aldaar vergaderde protestantse kerkprelaten, en houden richtlijnen in betreffende de kerkdienst. Ze waren weinig bekend in hun juiste betekenis, en Van Renesse bewees zijn geloofsgenoten een bijzondere dienst door ze te vertalen. Dacht men. Totdat F.L. Rutgers de 'Acta' van de Hervormde Synoden nader onder de loep nam, en tot vernietigende gevolgtrekkingen moest komen. 'Gezaghebbend' is die vertaling 'in het minst niet', schrijft Rutgers (1980; 2^e druk), en zij kan 'geenszins gebruikt worden alsof men den oorspronkelijken tekst er wel bij zou kunnen missen.' De vertaler is 'gedurig met zo weinig nauwkeurigheid te werk gegaan'. Zelfs in het Nederlands vond Rutgers veel plaatsen die 'als foutief in het oog springen'. En dan gaat het crescendo, ondanks de voorkomendheid van Rutgers: 'En desgelijks heeft hij [Van Renesse] bij de verdeeling der hoofdstukken in artikelen, welke van hemzelve afkomstig is, zich geenszins gehouden aan de oorspronkelijke verdeeling in alinea's, maar op enkele plaatsen zelfs midden in een volzin een nieuw artikel doen aanvangen. Meermalen heeft hij bij vergissing het een of ander overgeslagen [...] Wederom op andere plaatsen heeft hij zóó vertaald, dat de Hollandsche woorden óf in 't geheel geen zin hebben, óf wel juist het tegendeel uitdrukken van hetgeen er staan moest.'

Een slechtere recensie hebben slechts weinig vertalers ooit gehad. Pijnlijk voor de vertaler, ware het niet dat Rutgers zijn vergelijkend onderzoek drie eeuwen na publicatie van Van Renesse's werk geschreven heeft. Hij sprak acht talen, zouden we optimistisch kunnen concluderen, maar vertaalde slecht uit slechts één ervan: het Latijn.

Maar dan gebeurt er weer iets dat mij typisch lijkt voor het leven van Van Renesse; in dit geval een soort 'vie d'outré-tombe'. In het 'Biografisch Lexicon voor de geschiedenis van het Nederlandse protestantisme', deel 2 (1983), wordt de vertaling van de Wezelse artikelen vermeld in het lemma 'Van Renesse'. En wel zo: 'Hij [Van Renesse] is bij de vertaling *nauwkeurig* [mijn cursief; ES] te werk gegaan, gelijk F.L. Rutgers aan enige voorbeelden laat zien.' Een prima drukfout, zal ik maar denken. Waar 'nauwkeurig' staat, bedoelt de schrijver immers 'onnauwkeurig'.

En wat je dan ook gaat denken: hoe betrouwbaar is dit talenwonder dan nog als reviseur van het Nieuwe Testament?

Van Renesse zal zelf wel geweten hebben dat zijn vertaling van de Wezelse artikelen niet deugde. Was hij ijdel, dan? Ja. Tenminste: dat lijkt me wel. In het Rijksprentenkabinet bevindt zich een ets van Van Renesse, gemaakt door zijn getalenteerde zoon Constantijn Daniël. Circa 1650. De vader oogt oud – hij is dan ongeveer 50 jaar – en laat zich portretteren, samen met de reputatie die toen nog zeer gekend moet zijn geweest: met een opengeslagen Statenbijbel. Streng, wijs ook wel, maar in zijn oogopslag is toch ook iets te zien van minachting; voor ons, minder begaafde gelovigen. Geen gezellige man, dat is zeker. Gezien in de achteruitkijkspiegel van de geschiedschrijving is dit nog een man – geleerd, begaafd, beroepen – die gelooft in zichzelf en

zijn toekomst, of die nu herderlijk dan wel geleerd zal zijn. Dit portret zegt: ik heb niets te vrezen; ik zit goed; en misschien: ik heb 1223 doden per week overleefd.

Een 'ouder' portret, in olieverf, zag ik in het boek 'Niets kan haar glas verdoven'. Snor, sik, en het haar op de slapen lijken wit. De oogopslag is vriendelijk. Het heeft niets van een man die geen salaris meer krijgt omdat hij faalt als kostbaas van het Collegium. In die zin is het enigszins berustend, zoals oude mensen berusting kunnen uitstralen. En daarom – de twijfel is groot in dit hoofdstuk – zie je in dit portret ook niets van enige loutering of enig verdriet. Want hij moet toen zijn tweede vrouw al verloren hebben. Hij zal toen ook al geweten hebben dat zijn vertaling van de Wezelse artikelen niet correct genoeg was. Zijn succesvolste boek, over het huwelijk, dateerde toch ook al weer uit 1629; toen hij nog een jongeman was met vertrouwen in Gods voorzienigheid ter zake van het huwelijk. Dankzij dit boek van Van Renesse weten we hoe God blijkbaar over het huwelijk denkt, maar ik had willen weten hoe hij er zelf over dacht nadat hij twee echtgenotes verloren had, en de derde huwde. Het beviel hem blijkbaar, de huwelijkse staat, maar kinderen uit de twee laatste huwelijken geverden er niet.

En zo loopt elk spoor dood. Van Renesse heeft wel geleefd, daar twijfel ik niet aan. Maar wie hij was? Zijn leven is verdwenen, ook al staat het nog steeds in velerlei naslagwerk. Of althans de illusie ervan, die met respect geschreven woorden zo makkelijk kunnen oproepen. Van Renesse is definitief geworden: een geval van biografisch woordenboek. De revisie van het Nieuwe Testament is beter gedocumenteerd dan zijn leven.

En zo had ik mijn hoop gevestigd op een document dat het biografisch vacuum mogelijk enige lucht zou kunnen geven: de lijkrede, gedrukt in Dordrecht, 1671. Het lijkt niet veel te hebben gescheeld of ook die was in het niets opgelost: in Nederlandse bibliotheken is er slechts één exemplaar van bewaard gebleven.

Het zal, na het bovenstaande, nu niemand meer verwonderen, dat ook deze rede, uitgesproken door dominee Henricus Mispelblom in de Grote Kerk van Breda, een begrafenis zonder lijk is. Er zijn enige dichters van stal gehaald voor de verplichte 'lofdichten' die de gedrukte predikatie extra aantrekkelijk moeten maken, maar zelfs deze poëten slagen erin Van Renesse te begraven onder een dek van krakend en piepend Nederlands.

Als Mispelblom dan eindelijk ook eens te preken komt over de verstorvene, zegt hij:

'Verwacht van mij geen breede digressie ende roem die hem [Van Renesse] in waarheit wel toekomt; noch ook niet dat ik sijn swakheden die hij met andere gemeyn heeft gehad sal verkleynten ofte gebreken verschoonen.' Mispelblom, oh Mispelblom! Had dat nou wél gedaan! Dit was de laatste kans, en jij vergooide die; en ook nog in zo ongeveer het slechtste Nederlands dat in de zeventiende eeuw te lezen valt. Maar jij wilde je niet overgeven aan 'onbeschoft bulderen en rasen', noch (en niet 'noch ook niet') aan 'flatterye en pluymstrijken'. Had maar onbeschoft

gebulderd, Mispelblom! Dat is goed voor de eeuwige nagedachtenis. Had hem maar gepluymstrijkt!

Hij kwam er niet onderuit, Mispelblom: Van Renesse's betrokkenheid bij de redactie van de vertaling van het Nieuwe Testament moest genoemd worden; dat was, nog steeds, zijn reputatie. De predikant noemt Van Renesse's 'moeyte ende geleertheyt', maar wil ook daar verder niet op ingaan.

Ik kan het u verzekeren: ik doe u een plezier door van de lofdichten er slechts één, en dan nog slechts het begin, te citeren. Het is het lofdicht van Johannes Schuler, predikant te Breda:

'Een Man wiens kloek vernuft doorwandelt alle hoeken
Des Werelds, en wiens geest doorsnuffelde de boeken
Der heyl'ge Vaderen, van hooger geest.
In rampen onbevreesd;
Die leyd nu in het graf. De geest al lang verlegen
Met aard, met ramp, met kruys, is veerdigh opgestegen
Naar boven 't Ster-gespan, door 't blaauw Sapphier
En laat ons 't lichaam hier.'

De eerste drie regels verwijzen, dat is duidelijk, naar Van Renesse's betrokkenheid bij de revisie van de vertaling van het Nieuwe Testament. Dan moet de vierde regel verwijzen naar de dagen die hij in Leiden doorbracht toen de pest 1223 lijken per week ten grave zond.

Ik heb me erbij neergelegd. Het enige heldere beeld van Van Renesse dat we meer dan driehonderd jaar na zijn overlijden kunnen krijgen, is het beeld van een man achter het raam van een huis nabij het kerkhof in Leiden. Het is zijn 'finest hour', al weet hij dat dan zelf nog niet. Veel te reviseren was er niet meer. Het is de laatste week van september 1635, en de reviseurs zijn bezig aan de laatste apocriefe teksten.

'Schrijven we "Loofhutten" of "Looverhutten"?' vraagt Sibelius.

Er valt een stilte.

'Beide zijn geoorloofd', zegt Van Renesse. Hij zet een streepje op een snipper papier, terwijl hij naar buiten kijkt. Het worden 1223 streepjes.

Streepjes van de pest.

Streepjes van de angst.

Er staat een geheimzinnige mededeling in het schema dat J. Heinsius gemaakt heeft van de geschiedenis van de Statenvertaling. In september 1635, de precieze dag is onbekend, staat er in de kolom van Van Renesse: 'Vertrekt naar Utrecht, keert dadelijk terug.'

Had de angst voor de pest de overhand gekregen? Is hij weggevlucht van het woord om het vege lijf te redden?

Ook dat weten we niet. Maar als het zo was, dan was hij in de week van 29 september terug in Leiden. Terug bij het woord. En bij die 1223 lijkstoeten.

Daar ligt de sleutel die past op Van Renesse. Onzichtbaar gedurende de rest van zijn leven.

Wat kon het hem nog schelen? De mislukte Illustere School van Breda. De theologische polemiek met roomse geestelijken. De nauwkeurigheid van een vertaling. Zijn onmogelijke taak als dominee te midden van de Bredase Papen. Zo moeten we ook zijn portretten zien: de angst als hij jong is en poseert met een Statenbijbel, de berusting van zijn hoge ouderdom.

Hij had de dood gezien. 1223 keer per week. Afgerond op 20.000.

En hij bracht er het leven af.

En hij loofde den Heere.

Lodewijk van Renesse werd ter aarde besteld in de Grote Kerk van Breda. Het deksel op zijn graf bevat geen enkele tekst.

BRONNEN

Aa, A.J. van der; *Biografisch woordenboek der Nederlanden*; 2^e druk. Amsterdam 1969

Beekhuis, ds. P. (e.a.); 'Niets kan haar glans verdoven' – 350 jaar bijbel in Statenvertaling. Dordrecht 1987

Brekelmans, dr. F.A. (red.); *Geschiedenis van Breda*, deel 2. Schiedam 1977

Glasius, ds. B.; *Godgeleerd Nederland*; deel 3. Den Bosch 1856

Heinsius, dr. J.; *Klank- en buigingsleer van de taal des Statenbijbels*. Groningen 1897

Mispelblom, ds. Henricus; *Predicatie Gedaan by occasie Van het droevigh Af-sterven van [...] Ludovicus à Renesse [...] Predikant te Breda*. Dordrecht 1671

Nauta, prof. Dr. D. (e.a.); *De Statenvertaling 1637-1937*. Haarlem 1937

Nauta, prof. Dr. D. (red.); *Biografisch lexicon voor de geschiedenis van het Nederlandse protestantisme*; deel 2. Kampen 1983

Rutgers, F.L.; *Acta van de Nederlandsche synoden der zestiende eeuw*. 2e onveranderde druk, Dordrecht 1980

Sassen, F.L.R.; 'Levensberichten van de hoogleraren der Illustre School te Breda'. In: *Jaarboek De Oranjeboom*, jaargang XIX (1969)

Verwaal, ds. A.; *Het titelblad van onzen Staten-bijbel*. Wageningen 1937

Zwaan, dr. F.L.; *Uit de geschiedenis der Nederlandsche spraakkunst*. Groningen & Batavia 1939